

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ САМОЗАХИСТУ РЕЧОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

В. ЯРОЦЬКИЙ

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри цивільного права № 2,
директор Науково-дослідного
інституту правознавства
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого),
заслужений діяч науки і техніки України*

Питання правового забезпечення захисту речових прав завжди посідали одне з центральних місць серед найгостріших проблем цивілістики. Це пояснюється значущістю речових прав для будь-якого суспільства і особливостями їх набуття, здійснення та захисту як різновиду абсолютних прав. Основні правові засоби захисту речових прав досить детально досліджені в науці цивільного права. Разом з тим нормативне закріплення у Цивільному кодексі України (далі — ЦК України) (ст. 19 «Самозахист цивільних прав») викликає потребу теоретичного опрацювання механізму його застосування стосовно окремих категорій суб'єктивних цивільних прав, зокрема речових. В. Грибанов зазначав, що якщо право не захищене, то воно є «декларативним правом», а тому «може розраховувати лише на добровільну повагу зі сторони уповноважених членів суспільства, і через це набуває характеру морально забезпеченого права, заснованого на свідомості членів суспільства й авторитеті державної влади». Щоб забезпечити нормальний цивільний оборот, слід гарантувати можливість захисту прав у будь-якій передбаченій законом формі [1, 410].

© В. Яроцький, 2014

Згідно з ч. 5 ст. 55 Конституції України кожна особа має право будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань. Захист власними діями своїх прав без звернення до юрисдикційних органів отримав у юридичній літературі назву самозахисту [2, 314]. З урахуванням засад диспозитивності, притаманних методу цивільно-правового регулювання, особа, права якої порушені, наділена можливістю самостійно захищатися [3, 3]. Так, у цивільному праві з'явилася нова неюрисдикційна форма захисту цивільних прав — самозахист. Безумовно, право на самозахист поширюється на випадки, коли порушується право власності та інші речові права [1, 410]. Сама категорія «самозахист» є багатозначною і використовується у нормативно-правових актах представниками юридичної науки та практики в різних значеннях. А якщо при цьому врахувати, що донині проблема здійснення самозахисту в цивільному праві залишалася на периферії наукових інтересів, можна стверджувати, що використання положень ст. 19 ЦК України матиме значні труднощі [4, 28].

Термін «самозахист» використовувався у цивільно-правовій літературі ще з XIX ст., хоча тільки в 70-х роках XX ст., після трансформації у «самозахист цивільних прав», він отримав значення наукового поняття, що має особливий зміст. У сучасних підручниках із цивільного права при розгляді категорії «захист цивільних прав» вже традиційно виділяється питання про їх «самозахист» [5, 214].

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. фактично містив лише окремі вказівки щодо можливості самозахисту цивільних прав. Це, зокрема, ст. 444, яка допускала самозахист цивільних прав у стані необхідної оборони, і ст. 445, яка визначала характер поведінки та межі відповідальності осіб при настанні обставин, що охоплюються поняттям крайньої необхідності. Крім названих активних охоронних правових засобів захисту порушеного права, уповноважені особи використовували так звані превентивні засоби самозахисту для охорони свого майна. Однак такі засоби цивільним законодавством не були передбачені і ним не регулювалися [3, 4]. Слід враховувати, що норми Цивільного кодексу УРСР 1963 р. були спрямовані перш за все на регулювання відносин як державної, так і особистої (приватної) власності. У зв'язку з цим на сучасному етапі розвитку інституту захисту речових прав виникає необхідність більш глибокого дослідження можливості самозахисту речових прав, починаючи з витоків окресленої проблематики.

Враховуючи основні положення римського права та його коментарі, надані найбільш відомими римськими юристами, захист, що виходить від приватної особи, називався в більшості випадків «приватна помста», «само-суд», «саморозправа». Очевидно, що наведені терміни мають негативну оціночну суть. Поступовий розвиток

людства мав наслідком витіснення з практики соціальних відносин само-суду, саморозправи, кулачного права, тобто довільного захисту права силами окремої особи. Тому здійснення приватною особою правових можливостей, що перебувають у сфері правової охорони, шляхом самоуправного захисту у всіх можливих формах його прояву варто визнати аномальним суспільним явищем. У будь-якому випадку захист прав силами окремого індивіда чи випадкового колективу, який підлягає визначенню як право сильного, в сучасному людському суспільстві є неприпустимим. Такий захист означає розмежування права і сили лише в термінологічному протиставленні, оскільки надійний контроль дає свободу стихії людських пристрастей, не створює жодної стабільності, а зумовлює постійні «приливи та відливи» насильства, віддаляючи людство від культурного розвитку [4, 30–31]. Фактично, особа може застосовувати такі способи захисту свого речового права та інших цивільних прав і законних інтересів, використання яких дозволено або санкціоновано державою, шляхом закріплення відповідних норм. Саме норми цивільного права визначають характер та межі застосування способів захисту, що дозволяють відрізнити самозахист від «приватної помсти», «само-суду», «саморозправи», «самоуправства» тощо.

Самозахист у стародавні часи був традиційною формою захисту, однак із посиленням державної влади можливості самозахисту обмежувалися, поступаючи праву на судовий захист, за деякими винятками (зокрема, необхідної оборони, дій у стані крайньої необхідності, відмови від договору в певних випадках тощо). Зарубіжні та вітчизняні нормативно-правові акти пізнішого періоду теж закріплювали численні можливості самостійного

захисту, хоча загальної норми щодо права на самозахист у більшості з них не було. У деяких із них містилася загальна норма про те, що самозахист можливий лише у випадках, передбачених законом. Законодавство окремих держав обмежувало самозахист лише можливістю необхідної оборони [6, 8]. Держава контролювала всі механізми захисту цивільних прав та законних інтересів осіб або навіть встановлювала їх, не надаючи особі можливості самостійно захищатися від правопорушень.

З поступовим розвитком суспільних відносин, на пізніших етапах розвитку Римської імперії, встановлюються правила поведінки, які дозволяли людині захищати себе та своє майно. Тоді починалося запровадження правових процедур, згідно з якими особа доводила, що діяла в межах дозволеної поведінки [7, 6]. Римські юристи цілком справедливо зазначали, що забезпечувати правопорядок у суспільстві покликана перш за все державна влада. Однак несвоєчасний державний правовий захист у багатьох випадках може стати причиною невідворотної шкоди. Так поступово визрівав загальний суспільний висновок про необхідність застосування самозахисту, тобто захисту правових благ безпосередньо силами приватної особи, для забезпечення протидії правопорушенням. Такі міркування стали підґрунтям відомої й донині праці німецького юриста ХІХ ст. Р. Ієринга «Боротьба за право», хоча і недостатніми для того, щоб обґрунтувати легітимність приватного правового захисту [8, 34–35].

Заслуговує на увагу позиція В. Хвостова, який відокремив в узагальненому вигляді деякі із суттєвих недоліків самостійного захисту правових благ приватною особою з позиції розвинутої «системи римського права».

Обґрунтовуючи необхідність усунення наслідків вже скоєного правопорушення, він зазначає, що найприроднішим способом у цьому випадку є самодопомога: «Особа, право якої порушено, перш за все самостійно може своїми силами ліквідувати стан, неузгоджений з правом. Звідси розвинуте право надає як судження про факт порушення права, так і відновлення правомірного стану особливим органам державної влади — судам; ці органи є і достатньо безпристрасними, і достатньо могутніми, так що їх рішення повинна коритися будь-яка приватна особа в суспільстві» [4, 31]. Високої ефективності усунення наслідків правопорушення шляхом здійснення самозахисту речових прав можна протиставити низьку оперативність механізмів розгляду справи судом. Разом з тим слід звернути увагу на те, що термін «самозахист» у таких судженнях інколи використовувався і в негативному оціночному сенсі. Наприклад, демонструючи потенційну небезпеку ескалації правового конфлікту, коли його вирішення знаходиться в руках приватних осіб, О. Лейтс зазначав, що «зведені в систему самосуд та самоуправство безперечно породжують самозахист, що їм протиставляється. Держава, прагнучи зберегти владу, не може допустити ні того, ні іншого» [4, 31].

На певних етапах історичного розвитку державна влада втілювала сваволю, а заборона самозахисту могла бути її окремим проявом. Але у правовій державі незалежно від того, хто безпосередньо захищає правові блага (державна чи приватна особа), такий захист має відповідати закону, тобто бути правовим. Це не означає, що не існує тісного взаємозв'язку між заборонаю самостійного захисту права й обов'язком держави як суб'єкта «монополії правозахисту» створити ефективний апарат примусу, швидкий

механізм захисту правових благ. Якщо й може державний (юрисдикційний) захист відтіснити тут і там самозахист, то лише тоді, коли він здатен фактично заповнити місце останнього.

Цей взаємозв'язок доцільно було б урахувати, наприклад, при вирішенні питання про необхідність у цивільному праві інституту володіння, тобто захисту фактичного володіння річчю, яке не ґрунтується на правовому титулі. В. Синайський, обґрунтовуючи необхідність спеціального (посесорного) позову, наголошував, що правопорядок не може терпіти порушення сталих фактичних відносин осіб до речей. Якщо подібне порушення станеться, то доти, поки сторони з участю суду почнуть вирішувати спір про право на відповідну річ, необхідно попередньо організувати захист фактичного володіння. Іншими словами, йдеться про спрощений і прискорений судовий захист, ефективність якого полягає в оперативному відновленні стану, що існував до посягання на володіння річчю. Цінність інституту володіння у тому й полягає, що його наявність у праві обмежує приватний правовий захист у відповідній сфері суспільних відносин. Адже легітимна сфера самозахисту розпочинається там, де державі бракує часу чи вона взагалі відмовляється забезпечити дієвість захисту права. Це правильно також і з позиції правопорядку.

Правопорядок на акт самозахисту особи не може відповідати лише звільненню останньої від відповідальності. Право на самозахист є природним і невідчужуваним правом людини, яке виключає розуміння того, що воно є похідним від права держави і їй підпорядковано. Підтвердженням цього є Конституція України, яка закріпила право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи (ч. 5 ст. 55), своє

життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей (ч. 3 ст. 27) від порушень і протиправних посягань [8, 35–36]. Вважаємо, що самозахист речових прав можливий не лише там, де державі бракує часу та засобів захисту, адже, як уже зазначалося, правова держава має достатньо засобів для захисту прав громадян, зокрема і речових. Правова природа самозахисту проявляється в можливості особи самостійно захищати свої речові права лише у випадку неможливості забезпечення належного правопорядку державою.

Самозахист перебуває у правовому полі і на відміну від самоправства, саморозправи та самосуду не спричиняє негативних наслідків. Його використання регламентується законом, і держава надає особі таке право. Саме тому легальні форми приватного правозахисту Є. Харитонов протиставляє самоправству, саморозправі, відповідно сам «самозахист розуміється як правове явище і в позитивному оціночному сенсі» [4, 31–32]. Особа може захищати своє право власності тими засобами, які дозволені державою, а тому, відповідно, якщо вони використовуються за призначенням і в тих межах, які встановлені державою, то вони не можуть вважатися самосудом, саморозправою або самоправством.

Розглядаючи період буржуазно-демократичних революцій у Європі та боротьбу США за незалежність, К. Гориславський зазначав, що саме цей період можна вважати завершальним у справі відображення ідей природних прав людини у конституціях світу. Саме після прийняття Декларації незалежності, Конституції США та Конституції Французької Республіки європейські країни поступово у своїх основних законах відображали певні природні права, і серед них — право на самозахист або певні його елементи. Правник робить висновок, що первин-

ною формою самозахисту природно була саме фізична (необхідна оборона), яка виникла ще за стародавніх часів. З розвитком суспільних відносин законодавець намагається надати певних сталих форм таким правилам поведінки. Поступово елементи інституту самозахисту закріплюються у конституціях європейських країн.

Щодо визначення місця самозахисту в історії формування правової системи України, то, розглядаючи це право за часів Київської Русі, К. Гориславський зазначає, що саме «Руська Правда» була першим нормативним актом, який відокремлював необхідну оборону від кровної помсти та дозволяв захищати як себе, так і власне майно й житло. Пізніше, коли Україна перебувала під протекторатом Польщі, Литви, Російської імперії, на її території діяли відповідні кодифіковані акти. В них не було чітко встановлених меж самозахисту, а деякі з них обмежували це право. За часів петровських артикулів (військового та морського) військові не мали права самозахисту проти злочинних дій вищого начальника. Цілком унеможлиблювало відмову від виконання наказу, закріпивши принцип беззастережного їх виконання, і радянське право [7, 6–7].

Аналізуючи «Права, за якими судиться малоросійський народ», К. Гориславський підкреслює, що це перший нормативний акт на території України, в якому чітко були встановлені межі та правила такого основного елементу самозахисту, як необхідна оборона. До речі, саме поняття «необхідна оборона» вперше з'явилося саме в цьому документі.

Становлення та розвиток інституту самозахисту в Україні, на відміну від інших європейських країн (де його еволюція проходила під впливом надбань філософії, юриспруденції, ідеї природних прав людини), проходили

своєрідним шляхом, що пов'язано, насамперед, із відсутністю власної державності.

Ні Конституція СРСР, ні Конституція УРСР згідно з марксистським поглядом на право не містили природних прав людини, а закріплювали тільки права трудящих у соціалістичному суспільстві. У жодній з конституцій не було закріплено навіть права на життя. Природне право на самозахист життя та здоров'я кожної людини було трансформоване в обов'язок захищати соціалістичну власність та громадський порядок. Окремо можна назвати лише Конституцію СРСР 1977 р., в якій було закріплено право на судовий захист від посягань на життя, здоров'я, честь та гідність, свободу та майно (ст. 57), право на оскарження неправомірних дій влади (ст. 58), проте більшість цих положень залишалися декларативними.

Важливий вплив на розвиток засобів захисту та самозахисту речових прав мали буржуазні революції. Остаточним документом, який закріпив усі досягнення людства в галузі захисту прав людини, стала Загальна декларація прав людини 1948 р. Саме цей нормативно-правовий акт проголошував, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю, і повинні діяти один щодо одного у дусі братерства. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно бути жодного розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни чи території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія неза-

лежною, підопічною, несамоврядною або іншим чином обмеженою у своєму суверенітеті. Всі люди рівні перед законом і мають право на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації [9]. Таким чином, знявши будь-яку дискримінацію та нерівне становище, міжнародне законодавство створило всі умови для завершального етапу розвитку всіх засобів самозахисту речових прав. Такі засоби з моменту прийняття Загальної декларації прав людини стали доступними для всіх людей та громадян, які проживають на територіях, що ратифікували цю Декларацію. Самозахист та захист речових прав набули загальних рис і могли використовуватися усіма громадянами в однакових умовах та з однаковими наслідками.

Законодавство радянського періоду також не містило загальної норми щодо права на самозахист. Тому більшість учених дотримувалися думки про можливість самозахисту лише заходами, закріпленими у законодавстві, та визначали це право як виняток, розрахований на ситуацію, коли юрисдикційний захист неможливий, хоча окрім права на дії у стані крайньої необхідності жодна з можливостей самозахисту не була пов'язана у законодавстві з неможливістю юрисдикційного захисту. Отже, такі погляди можна визнати необґрунтованими.

З прийняттям чинної Конституції України право на самозахист набуло подальшого розвитку, оскільки у ч. 5 ст. 55 закріплено загальну норму про право людини захищатися будь-якими незабороненими законом засобами. У Конституції право на самозахист не пов'язується з неможливістю отримати державний захист, тому пропозиції внести такі обмеження на галузевому

рівні у загальні положення щодо права на самозахист слід вважати такими, що суперечать Конституції.

Позитивним є те, що під час закріплення цього права у ЦК України використано вироблений юридичною наукою термін «самозахист», який, на відміну від термінів «необхідна оборона», «крайня необхідність», «самодопомога», «оперативно-господарські санкції», охоплює всі дії щодо самостійного захисту [6, 8]. Саме з часу нормативного закріплення інституту самозахисту в Україні поступово починають здійснюватися наукові дослідження його специфіки та сфери застосування.

Треба зазначити, що саме підхід, за яким самозахист розуміється як правове явище в позитивному правовому сенсі, отримав закріплення у вигляді виникнення загальної норми про самозахист цивільних прав. Очевидним є те, що саме по собі нормативне узагальнення правового матеріалу засвідчує явище, що становить соціальну основу загальної норми як особливо значуще для правового життя нашого суспільства. Така інституціоналізація суспільних відносин у сфері самозахисту цивільних прав означає, що український законодавець розглядає захист цивільних прав самостійно приватною особою як соціальний інститут — елемент соціальної структури, як сукупність стійких форм правомірної поведінки. У такому соціологічному та формально-юридичному аспекті інститут судового захисту, що виходить від органів державної влади й місцевого самоврядування, від нотаріуса, та самозахисту в ЦК України слід принципово розглядати як однопорядкові правові явища [4, 32]. Законодавець, поставивши в один ряд юрисдикційні та неюрисдикційні засоби захисту цивільних прав та законних інтересів, зокрема й речових прав, дій-

сно надав однакового соціального значення цим засобам. Таким чином, законодавець відзначив достатній розвиток громадянського суспільства для того, щоб громадяни, які проживають у країні, мали можливість вільно обирати та користуватися тими засобами захисту права власності, які передбачені законом.

Як уже зазначалося, самозахист — це не будь-який прояв правової ініціативи особи щодо охорони правових благ, а пов'язаний із безпосереднім вторгненням у правову сферу іншої особи. І навіть якщо останнє є порушенням права, варто визнати, що за цих умов право протистоїть праву. Адже особа, яка самостійно захищає правове благо, примусово впливає на іншу особу, чим, власне, й відстоює це благо. Тому самозахист повинен одержати детальну правову формалізацію і нормування, що й припускає процедуру судового контролю [8, 38].

Незважаючи на те, що агресивна відповідна реакція приватної особи на різного роду порушення права була та залишається самосвідомим поведінковим актом, будь-який правопорядок пропонує правомірні випадки такої поведінки. І саме такі правомірні вчинки ЦК України називає «самозахистом», використовуючи цей термін у позитивному оціночному сенсі, надаючи особі саме право на самозахист від порушень та протиправних посягань. Відповідно, абсурдно говорити про право на неправомірний самозахист [4, 32]. Будь-який правосвідомий поведінковий акт, який знаходиться у правовому полі та, відповідно, спрямований на відвернення небезпеки завдання шкоди особі, її життю та здоров'ю, честі та гідності, майну тощо, якщо такий акт є правовим, законним і здійснюється особою самостійно, може вважатися таким, що має ознаки самозахисту.

Самозахист, таким чином, є проявом природного права людини на безпеку і, як будь-якому правовому акту, йому належить мати чіткі межі свого здійснення, визначені законодавством, і, як будь-який *lege artis* виконаний захист окремого правового блага, він одночасно є втіленням правопорядку в суспільстві [8, 38]. Саме крізь призму цих меж, або навіть їх встановлення державою простежується легалізація та інституціоналізація самозахисту як такого. Відсутність меж означало б можливість віднесення до самозахисту будь-яких дій, які здійснюються особою самостійно. Природне право в такому разі могло захищатися не зовсім правовими засобами або навіть первинними інтуїтивними поведінковими актами. У цьому і проявляється природність права на самозахист. Самозахист не перевищує меж, які встановлені для нього, а тому держава, встановлюючи ці межі, не дозволяє особі, чиї права порушені, завдати дуже велику шкоду, або правильніше буде сказати — неспіврозмірну шкоду особі, яка посягає. Пізніше з'явилося ще одне розуміння самозахисту як природної потреби людини, що ґрунтується на інстинкті самозбереження, а самозахист трактували як природне та невідчужуване право людини і громадянина на рівні з правом на життя та свободу, як вважає О. Нечаєва [10, 25].

Повертаючись до питання термінологічної визначеності, слід зазначити, що вона буде лише сприяти розвитку теорії самозахисту цивільних прав. На цій підставі Р. Сидельников запропонував виходити з того, що сутність категорії «самозахист цивільних прав» становить нейтральне поняття «приватний самозахист», що виражає будь-яку захисну реакцію приватної особи від різного роду порушень правових благ, що здійснюється без звернення до компетентних органів. Термін «пра-

возахист» не повинен розумітися лише як правомірний захист, а водночас як захист: а) соціально значимий; б) підконтрольний свідомості та вільній волі особи; в) що входить до правової сфери; г) підконтрольний юрисдикції держави; ґ) що породжує юридичні наслідки.

При цьому як позитивно оцінювані українським законодавцем, різнозначні самозахисту цивільні права повинні використовуватися такі термінологічні значення, як «легальний», «дозволений», «правомірний» приватний правозахист. Оскільки в негативному оціночному сенсі поняття «самозахист цивільних прав» у контексті ЦК України не може бути використане для визначення відповідних випадків, необхідно використовувати такі терміни, як «нелегальний», «незадовільний», «протизаконний» приватний правозахист.

Як уже зазначалося, ЦК України формально розглядає «самозахист цивільних прав» як однопорядкове правове явище з судовим, адміністративним захистом, захистом цивільних прав нотаріусом, тобто з юрисдикційними формами захисту цивільних прав. Не заперечуючи проти використання такого узагальнюючого поняття, як «юрисдикційна форма захисту», для повноти висвітлення питань Р. Сидельников пропонує використовувати дещо спрощене, але близьке за змістом поняття — «державний правозахист» [4, 34].

З прийняттям Конституції України поняття самозахисту цивільних прав стало ширшим, оскільки згідно з положенням ст. 55 кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, а отже, і здійснювати самозахист. Відповідно до зазначеного конституційного положення можна припустити, що

самозахист цивільних прав у широкому розумінні цього слова може розглядатися як будь-які дії особи, пов'язані із захистом своїх прав від порушення, які протиставляються діям, що вчиняють державні чи інші компетентні органи. Поняття і зміст самозахисту в більш конкретизованому, цивільно-правовому розумінні подається у ст. 19 ЦК України. За частиною 1 цієї статті особа має право на самозахист свого порушеного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [3, 4]. Отже, законодавець пішов шляхом загальнодозвольного порядку регулювання, за якого загальному дозволу протистоять відповідні конкретні заборони. Протилежний підхід було використано у ЦК Республіки Казахстан, відповідно до п. 3 ст. 9 якого самозахист цивільних прав може здійснюватися лише у випадках, спеціально передбачених законодавчими актами. Тобто у цьому Цивільному кодексі збережено підхід радянського законодавства до можливості здійснення самозахисту.

Відповідно до ст. 14 ЦК Російської Федерації самозахист цивільних прав «допускається». Аналізуючи це положення, Р. Сидельников зазначив, що, цілком очевидно, цим приписом не встановлена загальна заборона самозахисту. Загальнодозвольний порядок тут, на його думку, характеризується особливим юридичним режимом, оскільки, якщо закон допускає, це не те саме, коли він надає право, тому ця норма є проміжним варіантом порівняно з відповідними положеннями Цивільних кодексів України та Республіки Казахстан і виражена у формулі, наведеній С. Братусем: не все те, що не заборонено, дозволено, але і дозволено не лише те, що прямо дозво-

лено законом. Проте з цим не можна погодитися. Те, що допускається, утворює правову можливість, а отже, і певне право. Як зазначив С. Якубов, дозвіл не може бути неможливістю, оскільки він як зміст суб'єктивного права наданий нормами об'єктивного права так само, як і його протилежність — юридичний обов'язок, змістом якого є належна поведінка.

Як зауважував М. Коркунов, як сама незаборона не створює право, так не створює його і прямий дозвіл. Дозволити одному не означає заборонити іншому. Дозволену дію можна вважати правом лише тоді, коли буде заборонено вчинення всього, що заважає дозволеним діям, оскільки за цієї умови буде встановлено відповідний обов'язок. Проте вказати усі можливості порушення об'єктивно неможливо, тому в законодавстві, зокрема у ст. 68 Конституції України та ч. 2 ст. 13 ЦК України, вказується на загальний обов'язок не посягати на права та свободи інших осіб. З огляду на це створення будь-яких перешкод здійсненню особою можливості самозахисту є протиправним [11, 98–99]. Саме в порівняльному аналізі можна з'ясувати правову природу самозахисту в Україні та інших країнах, визначити певні особливості та специфіку таких неюрисдикційних засобів і способів усунення реальних загроз порушення речових прав та відновлення порушених прав, які існують в інших країнах. Теза щодо загальнодозвільного характеру самозахисту є ще одним підтвердженням проходження демократичних процесів в Україні на всіх рівнях та в усіх галузях вітчизняного законодавства.

Підсумовуючи викладене, з урахуванням розгляду доступних кодифікацій цивільного законодавства на пострадянському просторі, а саме Цивільних кодексів Російської Федерації, Республіки Казахстан та України,

варто проаналізувати значення цих норм у правовому регулюванні відносин, пов'язаних із самозахистом, необхідно відзначити їх особливості та загальні ознаки.

Загальним для цих норм є те, що будучи специфічними юридичними конструкціями, вони розвивають у цивільному законодавстві принципово схожі положення конституцій відповідних держав. Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань. У пункті 1 ст. 13 Конституції Республіки Казахстан закріплюється, що кожен вправі захищати свої права і свободи всіма способами, що не заборонені законом, включаючи необхідну оборону. У частині 2 ст. 45 Конституції Російської Федерації закріплено, що кожен вправі захищати свої права та свободи всіма способами, що не заборонені законом [12, 44]. При цьому не можна не відзначити того, що Конституція Казахстану, встановлюючи загальну норму самозахисту прав особи, робить певний акцент на необхідній обороні. Підхід до можливості самозахисту у ЦК України слід визначити більш конкретним, ніж у ЦК Російської Федерації, оскільки у ЦК України чітко вказано, що особа має право на самозахист і у випадках, прямо не передбачених у законі чи договорі [11, 99].

Слід також звернути увагу на ще одну рису цивільно-правових норм, що розглядаються. Всі вони є нормативними узагальненнями, які отримали закріплення саме в цивільних кодексах [12, 44]. Досить складно уявити ситуацію, коли суд, вирішуючи справу по суті, має керуватися нормами кримінального права, а саме тими його положеннями, які регламентують самозахист замість того, щоб викорис-

товувати спеціальні норми. Перша складність виникає з самої природи галузі права. Адже кримінальне право є публічною галуззю, і його норми спрямовані на покарання особи та ізоляцію її від суспільства через небезпечність. Цивільне ж право має зовсім інші засоби та мету впливу на особу. Дуже важко використовувати норми необхідної оборони та крайньої необхідності в аспекті правової охорони речових прав обома галузями права. Адже крізь призму захисту права власності від протиправних посягань необхідно задіяти майже всі розробки кримінального та цивільного права для відмежування злочину від порушення речових прав у сфері цивільного права, тобто цивільного правопорушення. Проте є і позитивні моменти такого симбіозу, головним із них є те, що розробки в галузі кримінального права є точними і детальними, і в цій сфері у кримінальному праві зроблено чимало досліджень. Науковий пошук дав великі результати, які й були покладені в розроблення способів і засобів самозахисту речових прав приватними особами у сфері цивільного права.

Отже, виникає закономірне питання щодо причин таких кардинальних змін у підході до законодавчого врегулювання питання самозахисту. Вважаємо, що це є наслідком тих змін, що відбуваються у нашому суспільстві, а саме усвідомлення та впрова-

дження у дійсність пріоритету людини, її прав та інтересів над державою, усвідомлення того, що права людини — це не декларативна абстракція, а реальність, фактична цінність, яка належить кожному від народження та підлягає обов'язковому захисту всіма способами та засобами (які не суперечать самим цим правам). Здійснення права на самозахист цілком узгоджується з конституційними підходами. Зокрема, з положеннями ст. 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [11, 99], зокрема і в аспекті самозахисту речових прав. Саме держава, визнаючи закріплені права і свободи людини, визначає форми захисту цих прав і свобод, надає можливість особі діяти певним чином. Розглядувані правомірні дії мають певну правову форму, яка встановлюється у Конституції України і конкретизується на рівні галузевого законодавства. Таким чином, згідно з чинним законодавством України самозахист є однією із найважливіших форм можливих правомірних дій власника та набувача прав на чужі речі, спрямованих на захист і відновлення наданих їм правових можливостей.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Матвійчук В. О.* Самозахист речових прав // Держава і право : зб. наук. пр. : Правові і політичні науки. — 2004. — Вип. 28. — С. 410–415.
2. *Антонюк О. І.* Деякі аспекти визначення місця самозахисту цивільних прав у системі правового захисту // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2002. — № 3. — С. 314–321.
3. *Луспенник Д. Д.* Реалізація права на самозахист цивільних прав — новела нового Цивільного кодексу України: поняття і межі здійснення // Адвокат. — 2004. — № 11. — С. 3–8.
4. *Сидельников Р. Н.* Самозащита гражданских прав: необходимость терминологической определенности // Проблемы законности. — 2005. — № 72. — С. 28–35.
5. *Сидельников Р.* Ознаки самозахисту цивільних прав // Вісник Академії правових наук України. — 2004. — № 2 (37). — С. 214–222.
6. *Антонюк О. І.* Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004. — 22 с.
7. *Гориславський К. О.* Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2003. — 14 с.

8. Сидельников Р. М. Легітимація і легалізація самозахисту цивільних прав // Проблеми законності. — 2003. — № 59. — С. 34–39.
9. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
10. Нечаева А. М. Самозащита по семейному праву // Государство и право. — 2008. — № 7. — С. 25–31.
11. Антониук О. Право на самозахист учасників цивільних правовідносин — ще один крок у напрямі ствердження людини найвищою соціальною цінністю // Підприємництво, господарство та право. — 2003. — № 10. — С. 98–102.
12. Сидельников Р. Самозащита гражданских прав: сравнительно-правовой анализ законодательства Украины, Казахстана, России // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 7. — С. 44–45.

REFERENCES

1. Matviichuk V. O. Samozakhyst rechovykh prav [Self-Defense of Property Rights], *Derzhava i pravo*, 2004, Issue 28, pp. 410–415.
2. Antoniuk O. I. Deiaki aspekty vyznachennia mistsia samozakhystu tsyvilnykh prav u systemi pravovoho zakhystu [Some Aspects of Determining the Place of Self-Defense of Civil Rights in the System of Legal Protection], *Problemy pravoznavstva ta pravookhoronnoi diialnosti*, 2002, no. 3, pp. 314–321.
3. Luspnyk D. D. Realizatsiia prava na samozakhyst tsyvilnykh prav — novela novoho Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: poniattia i mezhi zdiisnennia [Realization of the Right to Self-Defense of Civil Rights — Novel of the New Civil Code of Ukraine: Concept and Limits of Realization], *Advokat*, 2004, no. 11, pp. 3–8.
4. Sidelnikov R. N. Samozashchita grazhdanskikh prav: neobkhodimost terminologicheskoy opredelenosti [Self-Protection of Civil Rights: the Need for Terminological Determination], *Problemy zakonnosti*, 2005, no. 72, pp. 28–35.
5. Sydelnykov R. Oznyaky samozakhystu tsyvilnykh prav [Features of Self-Defense of Civil Rights], *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 2004, no. 2 (37), pp. 214–222.
6. Antoniuk O. I. Pravo uchastnykiv tsyvilnykh pravovidnosyn na samozakhyst [Right of Members of Civil Legal Relations to Self-Defense], Kharkiv, 2004, 22 p.
7. Horyslavskiy K. O. Pravo liudyny ta hromadianyna na samozakhyst zhyttia i zdorovia vid protypravnykh posiahan [Human and Citizen's Right to Life and Health Self-Defense from the Unlawful Infringement], Kyiv, 2003, 14 p.
8. Sydelnykov R. M. Lehitymatsiia i lehalizatsiia samozakhystu tsyvilnykh prav [Legitimization and Legalization of Self-Defense of Civil Rights], *Problemy zakonnosti*, 2003, no. 59, pp. 34–39.
9. Zahalna deklaratsiia prav liudyny, pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu OON 10 hrudnia 1948 r. [Universal Declaration of Human Rights adopted by the UN General Assembly on 10 December 1948]. Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
10. Nechaeva A. M. Samozashchita po semeynomu pravu [Self-Defense under the Family Law], *Gosudarstvo i pravo*, 2008, no. 7, pp. 25–31.
11. Antoniuk O. Pravo na samozakhyst uchastnykiv tsyvilnykh pravovidnosyn — shche odyin krok u napriami stverdzhennia liudyny naivysshchoiu sotsialnoiu tsinnistiu [Right of Members of Civil Relations to Self-Defense — Another Step Towards the Affirmation of Man as the Highest Social Value], *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo ta pravo*, 2003, no. 10, pp. 98–102.
12. Sidelnikov R. Samozashchita grazhdanskikh prav: sravnitelno-pravovoy analiz zakonodatelstva Ukrainy, Kazakhstana, Rossii [Self-Defense of Civil Rights: Comparative Legal Analysis of the Legislation in Ukraine, Kazakhstan, Russia], *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 2002, no. 7, pp. 44–45.

Яроцький В. Л. Становлення та розвиток інституту самозахисту речових прав в Україні

Анотація. Стаття присвячена дослідженню самозахисту речових прав як неюрисдикційної форми захисту цивільних прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин.

Основними питаннями, яким приділено увагу в дослідженні, є з'ясування особливостей самозахисту речових прав, специфіки використання конкретних засобів і способів неюрисдикційної форми захисту речових прав, дослідження умов правомірності та законності використання таких засобів. У статті розглянуто специфіку самозахисту та самоохорони речових прав і визначено їхні характерні риси, досліджено правову природу неюрисдикційної форми захисту речових прав, визначено порядок використання окремих засобів їх самозахисту. Автор також надає низку пропозицій щодо напрямів використання засобів і способів самозахисту речових прав, які мають істотно вдосконалити правове регулювання досліджуваної сфери відносин.

Ключові слова: речові права, самозахист, самоохорона, самозахист речових прав, ознаки самозахисту, правова природа самозахисту, механізм здійснення самозахисту речових прав.

Яроцкий В. Л. Становление и развитие института самозащиты вещных прав в Украине

Аннотация. Статья посвящена исследованию самозащиты вещных прав как неюрисдикционной формы защиты гражданских прав и законных интересов участников гражданских правоотношений.

Основными вопросами, которым уделено внимание в исследовании, является выяснение особенностей самозащиты вещных прав, специфики использования конкретных средств и способов неюрисдикционной формы защиты прав, исследование условий правомерности и законности использования таких средств. В статье рассмотрена специфика самозащиты и самосохранения прав и определены их характерные черты, исследована правовая природа неюрисдикционной формы защиты вещных прав, определен порядок использования отдельных средств их самозащиты. Автор предоставляет ряд предложений относительно направлений использования средств и способов самозащиты вещных прав, которые призваны существенно усовершенствовать правовое регулирование исследуемой сферы отношений.

Ключевые слова: вещные права, самозащита, самоохрана, самозащита вещных прав, признаки самозащиты, правовая природа самозащиты, механизм осуществления самозащиты вещных прав.

Yarotskyi V. Establishment and Development of the Institute of Self-Protection of Property Rights in Ukraine

Annotation. The article is devoted to the research of self-protection of property rights as a form of protection of civil rights and legitimate interests of the participants of civil relations.

The main problems, which are paid attention to in the research, are: the identification of the specificities of self-defense of rights, the specific use of particular tools and methods of non-jurisdictional form of protection of property rights, research the conditions of legitimacy and legality of the use of such methods. The peculiarities of self-defense and self-protection of property rights and their definitions are examined in this article, the legal nature of non-jurisdictional forms of protection of property rights is learned, the way of use of certain means of self-defense is specified. The author also offers a number of way and means of use of self-protection of rights, which should essentially improve the legal regulation of relations in learned field.

Key words: property rights, self-defense, self-protection, self-defense of rights, signs of self-defense, the legal nature of self-defense, self-defense mechanism of property rights.